

חפירה קהילתית היא חפירה שבמסגרתה ארכיאולוגים מקצועיים חופרים באתר עתיק ביחד עם תושבים מהאזור. מטרת החפירה הקהילתית היא להעצים את הקהילה באמצעות חוויה של חקר העבר ולעודד את שימור האתר כמקום ציבורי משמעותי בנוף המקומי.

עמק שוה הוא ארגון של ארכיאולוגים ופעילים קהילתיים העוסק במקומה של הארכיאולוגיה בחברה הישראלית ובסכסוך הישראלי-פלסטיני. אנו מאמינים כי הממצא הארכיאולוגי מספר סיפור מורכב ועצמאי מתכתיבים של מסורות ואמונות, וכי הקשבה לסיפור זה והנחלתו לציבור הרחב יכולים להעשיר את התרבות ולקדם את ערכי הסובלנות והפלורליזם. עבורנו, החפירה הקהילתית היא אמצעי מרכזי להצגת ארכיאולוגיה שאיננה סיפור של מלכים וכובשים אלא סיפורו של המקום ותושביו בתקופות היסטוריות שונות.

בית הספר התיכון הניסויי נמצא במרכז העיר, בסמוך לגן העצמאות ולבית הקברות ממילא. הוא פועל ברוח החינוך הפתוח, בהמשך לגני ילדים ולבית ספר יסודי, ולומדים בו כ־330 תלמידים מכיתה ז' ועד י"ב.

ידידי כדור הארץ - המזרח התיכון הוא ארגון ישראלי-פלסטיני-ירדני המקדם פיתוח בר קיימא של המזרח התיכון ושימור של המערכות האקולוגיות באזור כולו תוך עידוד יחסי שלום בין העמים. המאמצים לניהול סביבה חוצה גבולות מתמקדים במיוחד במשאבי המים המשותפים. במסגרת פרויקט "מים ושכנות טובה", שמשתתפות בו 28 קהילות, מתקיימת פעילות חינוך ואקטיביזם מול רשויות להקמת מיזמים בתחום זה.

המכון לארכיאולוגיה ומקרא ע"ש נלסון גליק של היברו יוניון קולג' הוא מוסד אקדמי המשלב מחקר עם עבודה ארכיאולוגית מעשית. העבודה הארכיאולוגית מתמקדת בארץ ישראל וחוקרת את עברם המיוחד של כנען, ארץ ישראל, עולם המקרא והתרבות האנושית והחומרית בכללותה.

emek shaveh
עמק שוה عمق شبیه

לפרטים נוספים ויצירת קשר:

עמק שוה

info@alt-arch.org | www.alt-arch.org | 054-5667299

כתיבה אנה וידר וגילת ברתנא

עריכה שירלי ערן

גרפיקה ליאור כהן

מאי 2013

חפירה ארכיאולוגית קהילתית

בבור המים העתיק - גן העצמאות, ממילא

מאי/אוקטובר 2012

תלמידי בית הספר התיכון הניסויי

ניהול החפירה: עמק שוה

תיאום היזמה והארגון: ידידי כדור הארץ - המזרח התיכון

חסות אקדמית: היברו יוניון קולג'

ממילא - היסטוריה, ארכיאולוגיה ומסורת

שכונת קמילא נמצאת ממערב לעיר העתיקה של ירושלים, מול שער יפו. השכונה נבנתה על אחד מיובלי נחל קדרון, והיא חלק בלתי נפרד מהאגן ההיסטורי של העיר. בממילא שוכן בית הקברות המוסלמי הגדול והחשוב בירושלים, הגובל ברחוב אגרון בדרום, בקניון ממילא במזרח, בשכונת נחלת שבעה בצפון וברחוב המלך ג'ורג' ומלון פלאזה במערב. בעקבות מיזמי בנייה שבוצעו בשכונה במהלך המאה העשרים הצטמצם שטח בית הקברות במידה ניכרת, והיום נותרו ממנו רק כעשרים דונם סביב ברכת ממילא. על החלק הדרום-מערבי של השכונה הוקם בשנת 1959 גן העצמאות, ומיזם הבנייה האחרון בשטחה הוא מוזיאון הסובלנות.

הקברים בבית הקברות המוסלמי המרכזי של ירושלים, שבמתחם השכונה, מעידים על רצף קבורה מהמאה ה-11 ועד המאה ה-20. לאורך השנים נקברו במקום נכבדי העיר ירושלים והאזור כולו. לצד בית הקברות נמצאת ברכת ממילא, המחזוה כחלק ממערכת המים הקדומה של ירושלים ומתוארכת לתקופה הרומית-ביזנטית (מהמאה הראשונה לפני הספירה ועד המאה השביעית לספירה).

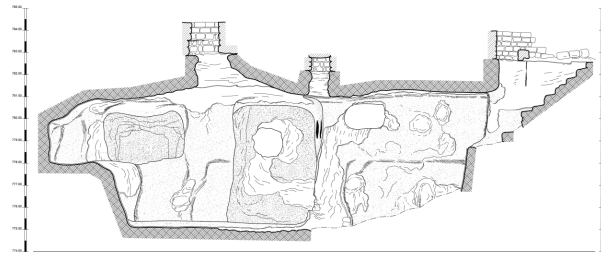
בית הקברות הוא אחד משטחי הבר הבודדים שנותרו במרכז העיר. שטח זה הולך ומצטמצם יחד עם קטיעת רצף השטחים הפתוחים בירושלים. למרות זאת השתמרה במקום מערכת אקולוגית שברירת שיש בה חלחול של מי גשם, נביטת צמחי בר והאבקתם ע"י חרקים, מחזורי התפתחות של דו חיים וקינן ציפורים. עבור קהל התושבים והמבקרים בירושלים, גן העצמאות מהווה אי ירוק בסביבה עירונית סואנת, ושרידי בית הקברות והברכה הם עדות לפעילות שהתקיימה בפאתי העיר בתקופות אחרות.

מה משמעות השם "ממילא"?

אחד האזכורים העתיקים ביותר של השם "ממילא" מופיע בחיבור של נזיר נוצרי מצרפת שעלה לרגל לירושלים בסביבות שנת 870 לספירה. הנזיר הזכיר בחיבורו כנסייה בשם "סנט ממילא", הממוקמת כ"מיל" מדרום לירושלים. ייתכן שהאזור קרוי על שם כנסייה זו. אפשרות אחרת היא שמדובר בשיבוש של המילים הערביות "קא מן אַללה", שפירושו "הכול מאלוהים" או "מה שבא מאלוהים", ואולי זוהי התייחסות לבית הקברות המוסלמי החשוב והגדול שהתפתח במקום החל במאה ה-12. ניתן גם לפרש מילים ערביות אלה כ"מים מאלוהים" - תזכורת לחשיבות הרבה של מתקני המים באזור, שהגדול והמוכר בהם הוא ברכת ממילא. מעניין לראות כיצד הפירושים השונים של שם השכונה משקפים את התרבויות השונות שהטביעו את חותמן במתחם ואת השימושים השונים שנעשו בו.

הקבר שהפך לבור מים... ולטמנת אשפה

הארכיאולוגים שחפרו באתר מזהים בו שלושה שלבים שונים. בשלב הראשון הוקמה במקום מערכת קבורה דיקומתית, כנראה בתקופה הרומית מאוחרת-ביזנטית, בין המאות הרביעית והשביעית. על-פי מחקרו של ד"ר גזעון אבני, מערכת הקבורה הורכבה ממערות אולם הכוללת חדר מרכזי שבדופנותיו חדרי קבורה. סוג זה של מערות נמצא בעיקר בבית שערם ובבית גוברין, והוא מהמפוארים בתקופה הביזנטית. בשלב השני, בתקופה המוסלמית הקדומה (בין המאות השביעית וה-11),

טיוחו, ופתחים נפרצו בתקרה לצורך איסוף מים. כמו-כן, נחצב פתח ירידה לבור, כדי לאפשר לנקות אותו ולהוציא מתוכו את המים. במשך תקופה ארוכה שימש הבור לאיסוף מים. בשלב השלישי והאחרון, כנראה במאה העשרים, הפסיק הבור לשמש לצורך זה. בצמוד לדופן המזרחית שלו נבנו חדרי מגורים, ומנהרה נחצבה בינו לבין החדרים. כך הפך הבור לחלק ממערך המגורים בביתם. לאחר מכן, בדורות האחרונים, לא נעשה בו שימוש, והוא התמלא פסולת.

מערה אחת - מסורות רבות

בשמו של האתר נקשרו אגדות שונות, בהתאם לאמונות ונרטיבים היסטוריים שונים. המוטיב החוזר בכולן הוא אריה השומר על עצמות הרגומים בתוך המערה, ומכאן שמה - מערת אריה. האגדה הנוצרית מספרת כי בזמן הכיבוש הפרסי, במאה השביעית, נטבחו מאות נוצרים וגופותיהם הושלכו לבית הקברות הסמוך. על-פי אגדה זו, המלך הפרסי ציווה לשרוף את הגופות כדי להשמיד כל זכר לנוצרים. אלא שבאורח פלא הופיע במקום אריה, אסף את עצמות הנטבחים, הכניס לתוך המערה ושמר עליהן מכל פגע. האגדה היהודית מספרת כי הנטבחים היו יהודים שנרצחו על-ידי היוונים, וגם בה מופיע אריה פלאי ומגן על העצמות שבמערה. האגדה המוסלמית מספרת על כך שבמערה נמצאים שלדים של מוסלמים קדושים שנקברו בבית הקברות הסמוך. על-פי אגדה זו, קברים רבים במקום נהרסו עד היסוד בשרפה שפרצה בו באחד הלילות. באורח נס ובהשגחת אללה ניצלו העצמות מהתופת והועברו לתוך המערה. בפתחה הוצב אריה כדי לשמור עליהן לעד...

חיבור תלמידי בית הספר הניסויי לשרידי העבר ולשמירה על משאבי המים

בית הספר הניסויי נמצא ברחוב הלל, בקצהו הצפוני של בית הקברות ממילא, סמוך לקו פרשת המים העירוני וממוזרח לו. באופן טבעי, מי הגשמים באזור זה לחלו לאקוויפר ההר או זרמו במורד גיא בן הינום אל נחל קדרון. אך כיום, עקב הבנייה והפיתוח העירוני, מי נגר נשטפים אל מערכת הניקוז מגונת, כבישים ומשטחי אספלט, ומתערבבים בשפכים העירוניים. בשנים האחרונות, בעקבות הגברת המודעות לשימוש חסכוני, מושכל ובר קיימא במשאבי מים, מיושמים בבתי ספר רבים פתרונות איסוף ואגירת מי גשמים באמצעות צינורות ומכלי פלסטיק. נוכח מגבלת נפח האגירה יש צורך להשתמש במים בין אירוע גשם אחד למשנהו. דווקא בעונת היובש, כאשר נחוץ להשקות גינות, אין אפשרות לנצלם. בחלק מהמקרים, המים משמשים לניקיון ולהדחת אסלות גם במהלך החורף.

איסוף מים בבורות חצובים התקיים בירושלים במשך אלפי שנים. שרידים ועדויות לכך פזורים ברחבי העיר. בגן העצמאות, בסמוך לבית הספר הניסויי, מצוי בור עתיק שעד כה לא נערכה בו חפירה ארכיאולוגית מסודרת ומתועדת. הטיפול בבור זה ושיקומו מזמנים חיבור בין העניין הערכי והחינוכי בשינוי דפוסי ההתייחסות למשאבי המים לבין הצורך במעורבות סביבתית של קהילת בית הספר.

בשלב ראשון הוחלט לערוך חפירה ארכיאולוגית קהילתית בבור המים, בהשתתפות פעילה של תלמידי חטיבת הביניים. החפירה נוהלה על ידי ארגון עמק שווה ובחסות אקדמאית של ההיברו יוניון קולג', כחלק מהפרויקט החינוכי-סביבתי "מים ושכונת טובה" שמפעיל ארגון ידידי כדור הארץ בבית הספר הניסויי, פרויקט העוסק במשאבי מים חוצי גבולות.

מהלך החפירה

החפירה בבור המים בבית הקברות ממילא, שהוא כיום חלק מגן העצמאות, נערכה בחודשים מאי ואוקטובר 2012. מדי יום חפרה בבור קבוצת תלמידים מחטיבת הביניים של בית הספר הניסויי. הילדים חבשו קסדות מגן, הצטיידו בפטישונים, כפות בנאים ומטאטאים, והתנסו בתהליך העבודה ביסודיות ובסבלנות שקשה למצוא בשיעור רגיל בכיתה. הם למדו לעבוד בצורה רוחבית, לנקות קטעי שטח ולהפריד בין סחף עפר לבין ממצאים. במהלך השבוע פינו התלמידים כמות של עפר, אבנים ופסולת שמילאה מכולה שלמה. בחפירות התגלו פריטים המספרים בצורה מוחשית את הסיפור של סביבת גן העצמאות בתקופות השונות: אריזות, תעודות מארנקים שכויסו, מזרקים, כלים, חרסים, ואף אבני שיש עתיקות ומסמר קדום. בשלב השני (החפירה שבוצעה בחודש אוקטובר) נחשף חלק גדול מרצפת הבור, ונאספו שברי חרס רבים. העבודה המאומצת התנהלה באווירה נעימה ורגועה. במהלכה, דנו המשתתפים בשינויים בסביבה ובאורחות החיים כפי שהם משתקפים בשרידי הנותרים בשטח, בקשר בין גורמים אלה ובתפקודם המשתנה של הממצאים לאורך מאות אלפי שנים. הפעילות אפשרה למשתתפים להכיר את המרחב שבו הם חיים ואת תולדותיו, ולהרגיש חלק ממנו.

השפעת החפירה על הקהילה

שיקום בור המים העתיק בגן העצמאות העניק לבית הספר הניסויי הזדמנות לבטא אחריות קהילתית כלפי הסביבה הקרובה שבה הוא נמצא ופועל. תהליך החשיפה הארכיאולוגי יצר אצל המשתתפים מודעות והבנה לגבי בני האדם שחיו באתר הנחפר בתקופות אחרות והתמודדו גם הם עם שאלות סביבתיות דוגמת ניצול המים ושמירתם. הצגת הממצאים והנגשתם לציבור הרחב באמצעות שילוט והדרכה יחזקו את הקשר של קהילת בית הספר לסביבה האנושית הפוקדת את גן העצמאות ונהנית ממנו. הן אף ישתלבו במאמצים להחיות את מרכז העיר ירושלים ויעודדו פיתוח תירוטי בראש אגן ההיקוות של נחל קדרון.